

dir. Başta ağır çenber usulünde, “Düşme-
sin miskin gönüller zülf-i anber-bülara”
mısrayla başlayan hümayun bestesi ol-
mak üzere berefşan usulünde, “Şebnem
gibi saçlısın hûn-i eşk-i pür-revânım” mı-
srayla başlayan hüseyinî, ağır çenber usu-
lünde, “Leyle-i zülfün dil-i şeydâ olur divâ-
nesi” mısrayla başlayan isfahan, aynı usul-
de, “Çeşm-i mey-günun ki bezm-i meyde
cânan döndürür” mısrayla başlayan segâh
besteleri, hüseyinî makamında, “Tal’atın
devr-i kamerde mihrîâlem tâb eder” mı-
srayla başlayan ağır semâisi ve uzzâl ma-
kamında, “Terk eyledi gerçi beni ol mâh-
cemâlîm” mısrayla başlayan nakış yürük
semâisi günümüzde de icra edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 305-306; Suphi Ezgi,
Nazarî-Amelî Türk Musikisi, İstanbul 1933, I,
146; Sadun Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Beste-
kân*, İstanbul 1993, s. 57-60; Murat Bardakçı,
Fener Beyleri’ne Türk Şarkıları, İstanbul 1993, s.
32, 54; *Dârülelhân Külliyyâtı*, İstanbul 1995, nr.
200; Yağmur Damla Örsel, *Zaharya’nın Hayatı,
Eserleri ve Musikimize Etkileri* (yüksek lisans te-
zi, 1996), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bil-
imler Enstitüsü; Gönül Paçacı, “İstanbul’un Mü-
ziği”, *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*
(haz. Filiz Özdem), İstanbul 2009, II, 434; Öztuna,
BTMA, II, 508.

GÖNÜL PAÇACI TUNÇAY

ZÂHİD

(bk. ZÜHD).

ZÂHİD-i GEYLÂNÎ

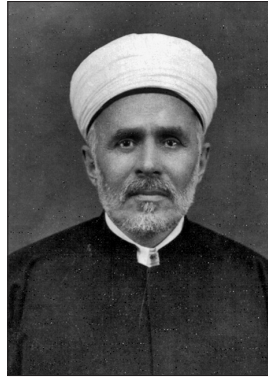
(bk. İBRÂHİM ZÂHİD-i GEYLÂNÎ).

ZÂHİD KEVSERİ

(1879-1952)

Son devir Osmanlı âlimlerinden.

Muhammed Zâhid Kevserî 16 Eylül 1879
tarihinde Düzce’nin Hacıhasan (ardından
Çalıcuma, bugün Karaçalı) köyünde doğ-
du. Dedelerinden Gûser (Kevser) adlı birine
nisbetle anılan Çerkez asıllı bir aileye men-
suptur. Babası müderris Hasan Hilmi Efen-
di 1831’de Kafkasya’da Şebzer’de doğdu.
Bu yörede tahsilini tamamladıktan sonra
ülkesinin 1863’te Rusya tarafından işgal
edilmesi üzerine ailesi ve talebeleriyle bir-
likte Düzce’ye hicret edip kendi adına izâ-
fetle kurulan Hacıhasan köyüne yerleşti.
Düzce’de Nakşibendiyye tarikatı halifeler-
inden Şeyh Devlet’e bağlandı ve 1865’te
hilâfet mansıbını elde etti. 1867’de köyün-
de inşa edilen medresede müderrislik yap-

Zâhid
Kevserî
(Muzaffer
Özcanoglu
fotoğraf
arşivi)

maya başladı. 1870’te İstanbul’a giderek
Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’nin sohb-
etlerine katıldı ve bazı tarikat mensup-
larının evrad olarak çokça okuduğu *Delâ-
ilü’l-hayrât**tan icâzet aldı. Ertesi yıl git-
tiği Hicaz’da Nakşî şeyhlerinden Mûsâ el-
Mekki’nin yanında bulundu ve ondan da
hilâfet icâzeti aldı. Hac görevini ifa edip
Düzce’ye geldi. 1887’de İstanbul’da Gü-
müşhânevî’nin yanında dört defa halvete
girdi ve hilâfet mansıbını elde etti. Düz-
ce’ye döndükten sonra vefatına kadar Ye-
nicami’nin yanında yaptırılan medresede
pek çok talebe yetiştirdi, tarikat dersleri
verdi. Hasan Hilmi Efendi yaklaşık 100 ya-
şında iken 20 Eylül 1926 tarihinde Düzce’-
de vefat etti ve Hacıhasan köyünde def-
nedildi.

Zâhid Kevserî temel İslâmî bilgileri ba-
basından aldıktan sonra girdiği Düzce’-
deki rüşdiye mektebinde müftü Üsküp-
lü Hüseyin Vecih Efendi gibi hocalardan
ders aldı ve mezun oldu. 1893’te İstan-
bul’a gidip Kazasker Hasan Efendi Dârül-
hadis Medresesi’nde öğrenimini sürdür-
dü. Bir taraftan amcası Mûsâ Kâzım Ke-
vserî’den Arap dili ve edebiyatı okurken di-
ğer taraftan Fâtih Camii’nde çeşitli hoca-
ların verdiği derslere devam etti. Burada
ders halkalarına katıldığı hocalar arasın-
da Çekmeceli İsmâil Zühdü Efendi, Yûsuf
Ziyâeddin Efendi, Karinâbâdlı Halil Efen-
di, Alasonyalı Ali Zeynelâbidin Efendi, Ha-
cı Hâfız diye bilinen Eğinli İbrâhim Hakkı
Efendi, Ali Rızâ Fakrî Efendi ve Şeyh Meh-
med Esad Dede gibi âlimler yer alır. Ken-
di ifadesine göre ilmi şahsiyetinin teşek-
külünde en çok Alasonyalı Ali Zeynelâbi-
din Efendi ile Eğinli İbrâhim Hakkı Efen-
di etkili oldu. Bu arada babasının dostu Kas-
tamonulu Şeyh Hasan Hilmi Efendi’den
tarikat dersi aldı ve tasavvuf yoluna intisap
etti. İstanbul’da on yıl süren medre-
se tahsilini 1904’te tamamlayıp 1906’da
girdiği ruûs imtihanını kazandı ve dersiâm
unvanını elde etti.

Fâtih Camii’nde müderrislik yapmaya
başlayan Zâhid Kevserî bu sırada medre-
selerin islahı için kurulan komisyonda gö-
revlendirildi; İttihat ve Terakkî Cemiyeti’-
ne muhalefetine rağmen öğretime ilişkin
yeni kararların alınmasını sağladı. 1913’-
te İstanbul müderrisliği ruûs imtihanını
kazandı. Dârülfünun’da açılan fıkıh mü-
derrisliği imtihanında da başarı göster-
mesine rağmen tayini İttihatçılar tarafın-
dan engellenince Kastamonu’da yeni açıl-
an medresenin kuruluşu ile görevlendiril-
di. Burada üç yıl kaldıktan sonra deniz yo-
luyla İstanbul’a dönerken bindiği tekne-
nin alabora olması yüzünden boğulma teh-
likesi atlattı. I. Dünya Savaşı’nın ardından
Dârüşşafaka’daki bir aylık müderrisliğin-
den sonra Süleymaniye’de Medresetü’l-
mütehassısın müderrisliğine getirildi. Bu
arada Süleymaniye Medresesi temsilcisi
sıfatıyla Meclis-i Vekâlet-i Ders’e üye seçil-
di. 15 Ağustos 1919 tarihinde şeyhülislâm
vekilliği makamı olan ders vekâleti göre-
vine tayin edildi. Sultan III. Mustafa’nın
yaptırdığı medresenin Sadrazam Ahmed
Tevfik Paşa’nın başkanlığındaki bir cemi-
yet tarafından yıkılmasına karşı çıkıp Ders
Vekâleti’ne bağlı medreselerin kendi iz-
ni alınmadan yıkılmayacağı gerekçesiyle
mahkemede dava açtığı için bir süre sonra
ders vekâleti görevinden uzaklaştırıldı,
fakat meclis üyeliği devam etti.

Zâhid Kevserî hayatı boyunca İttihat ve
Terakkî Cemiyeti’ne mensup devlet, siya-
set ve fikir adamlarına muhalif kaldı. 1922
yılıının sonlarına doğru bir dostunun, hak-
kında tutuklama emrinin çıkarıldığını so-
kakta kendisine söylemesi üzerine ailesi-
ne bile haber vermeden deniz yoluyla Mı-
sır’a hareket etti, önce İskenderiye’ye, bir-
kaç gün sonra da Kahire’ye ulaştı. İsken-
deriye’den Beyrut’a, oradan Şam’a geçti
(1923). Şam’da Dârü’l-kütübî’z-Zâhiriyye’-
deki yazma eserler üzerinde incelemeler
yaptı. 1926’da Kahire’ye döndü ve Ezher’-
de okuyan Türk talebelerinin kaldığı Te-
kiyyetü’l-Etrâk Ebû’z-Zeheb adlı tekkede
ikamet etmeye başladı. 1928’de ilmi seya-
hat maksadıyla ikinci defa Şam’a gittiyse
de burada kendisine uygun bir çevre bu-
lamadığından ertesi yıl Kahire’ye döndü.
Kahire’de Dicvî, Muhammed b. Ca’fer el-
Kettânî, Ahmed Râfi’ et-Tahtavî gibi âlim-
lerden de İslâmî ilimlerden icâzet aldı. Her-
hangi bir geliri olmadığından maddî sıkın-
tı çekmesine rağmen yardım tekliflerini
kabul etmedi. Bazı Türkçe belgeleri Arap-
ça’ya çevirtmek amacıyla Dârü’l-mahfûzâ-
ti’l-Mısıriyye idaresince açılan imtihanı ka-

ZÂHİD KEVSERÎ

zanıp maaşla çalışmaya başladı. Bu sırada ailesini İstanbul'dan getirtti. Oğlu ile bir kızı kendisi İstanbul'da iken vefat ettiği Kahire'ye eşi ve iki kızı geldi; kızlarından Seniha 1934'te, Meliha 1947'de Kahire'de vefat etti.

Kevserî, Kahire'de bulunduğu yıllarda bir taraftan evini medrese haline getirerek talebe yetiştirirken bir taraftan da çok sayıda İslâmî eserin ilmî neşrini sağladı. Çoğunluğu Mısırlı olmak üzere Yemen, Hindistan, Pakistan, Endonezya, Malezya, Suriye, Irak ve Türk uyruklu öğrencilere icâzet verdi. Abdülhamîd el-Kütübî el-Mısrî, Ahmed Avang Hüseyin, Alasonyalı Büyük Cemal Öğüt, Abdülfettâh Ebû Gudde, Ahmed Hayri Paşa, Muhammed Reşad Abdülmuttalib, Ebû'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Ali Ulvi Kurucu, Mehmed İhsan Efendi, Mustafa Runyun ve Muhammed Hüseyin onun yetiştirdiği talebelere aittir. Bu arada Mısır basınında yayımlanan reformist görüşlere karşı çıkması yüzünden sınır dışı edilmesi için girişimlerde bulunulduysa da Şeyh Abdülmecîd es-Sindûnî ve bir süre Evkaf Bakanlığı'na yapan Ezher Şeyhi Mustafa Abdürrâzık'ın müdahalesiyle bundan kurtuldu. Faaliyetleri ve yayınları ile büyük takdir toplayan Zâhid Kevserî, Mısır'daki ilim erbabı üzerinde etkili oldu. Ezher'de okuyan öğrencileri vasıtasıyla Hindistan ve Pakistan'da yaşayan âlimlerle irtibat kurarak geniş bir ilmî çevre edindi (Nu'mânî, s. 175-198). 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Türkiye'ye dönme ümidi taşıdığı, bunun için fırsat gözettiği bir zamanda çeşitli hastalıklarla mücadele etti ve hastalıklardan kurtulamayarak vatan hasretiyle 11 Ağustos 1952 tarihinde Kahire'de vefat etti. Ardından eşi hastalanarak Türkiye'ye döndü ve beş yıl sonra o da öldü (Ahmed Hayrî, s. 5-32).

Zâhid Kevserî'nin Kahire'deki mezarı

Görüşleri. Son devirde İslâmî ilimlere hizmeti geçmiş, velûd, tenkitçi ve araştırmacı bir âlim olan Zâhid Kevserî mezhebe bağlılıkta ve muhalif mezhep mensuplarını eleştirmede katı davranmış, bazan da aşırıya kaçmıştır. İlmî birikiminde kelâm, fıkıh, hadis ve tasavvuf önemli yer işgal eder. Mısır'da kaleme aldığı kitaplarda ve özellikle makalelerinde İslâm'a aykırı saydığı yenilik düşüncelerine ve mezheplerin telifine karşı çıkmış, dinî ve sosyal konularla ilgilenip bu alanda mücadele vermiştir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşlerine eleştirel bakış yapılmasına muhalefet etmiş ve kendi görüşlerini katı bir üslûpla savunmuştur. Mâtürîdiyye'ye mensup olan Zâhid Kevserî'nin kelâma dair temel görüşleri şöyledir: Ehl-i sünnet'e dahil Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye büyük çoğunlukla ortak görüşler benimsemiştir, aralarındaki farklılıklar çok azdır; bu sebeple mezhepleri birbirine yaklaştırmaya çalışmanın bir anlamı yoktur; mezhepsizlik ise dinsizliğe götüren bir yoldur. Dinî emirleri hayata geçirebilmek için bir mezhebe bağlanmak zorunludur. Selefiyye (Haşviyye) ise Selef mezhebine intisap iddiasında bulunan ve kelâm ilmine vâkıf olmayan ehl-i hadîs zümresinin mezhebidir. Bu mezhep teşbih ve teccime götüren inançlar içerdiğinden Ehl-i sünnet'e dahil değildir (İbn Asâkir, neşredenin girişi, s. 17). İsbât-ı vâcib konusunda Kur'an-ı Kerim'de üzerinde durulan deliller tercih edilmelidir. Çünkü bu delillerde müşahadeye önem verilir, şuurlu ve şuursuz bütün varlıkların kendi kendine vücut bulmasının imkânsızlığına dikkat çekilir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 105-119). Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla Mu'tezile mensupları arasında ilâhî sıfatlara ilişkin görüş ayrılıkları izâfîdir ve önemli değildir. İbn Teymiyye'nin ilâhî kelâmı kadîm, harf ve seslerden oluşan kelâmı ise hâdis ve zâtiyla kâim kabul etmesi hâdislerin Allah'ın zâtına nisbet edilmesi anlamına gelir ki bu imkânsızdır. Allah'ın dünya göğüne nüzûlü, bir melek gönderip insanları dua etmeye çağırması veya dua ve istiğfarı kabul etmesi demektir (bk. NÜZÛL). Naslarda Allah'a izâfe edilen ve O'na hareket, mekân, cihet, yaratılmış varlıklara ait nitelikler nisbet eden lafızları mutlaka te'vil etmek gerekir. Bunları te'vil etmeyenler müşrik sayılır. Bu sebeple İbn Huzeyme'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i bir şirk kitabıdır. Ahmed b. Hanbel Selefiyye'nin iddia ettiği gibi teşbih ve teccime benimsememiş, aksine haberî sıfatlara dair bazı nasları Selef'in yaptığı gibi icmâlî bir te'vile tâbi tut-

muştur (Kevserî, *Makâlât*, s. 33, 62-63, 148-153, 335, 355-378, 409). Kadere iman insanın eylemlerini icbar altında yapması anlamına gelmez. Aksi takdirde insanın iradesi sorumlu kılındığı fiillerde kaderin bir parçası haline gelir (Kevserî, *el-İstibşâr*, s. 22; Cüveynî, s. 38). Tevessül naslara dayanan bir uygulama olup şirk kabul edilmesi sapıklıktır. İnsanın, fiillerini iradesiyle yapamadığını ifade eden bazı hadisler fiillerin iradî olduğunu açıklayan âyetlerle çeliştiğinden zayıftır. Zâhid Kevserî'nin İbn Teymiyye'ye ve onun şahsında Selefiyye'ye karşı çıkmasında İbn Teymiyye'nin Hz. Peygamber ve evliya ile tevessülde bulunanları müşrik saymasının etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hadis alanında da temayüz eden Zâhid Kevserî yirmiyeye yakın hadis kitabını üstatlarından okuyarak rivayet icâzeti almıştır. Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışına yönelik eleştirilere cevap olarak kaleme aldığı *Te'nîbü'l-Hatîb* ve *en-Nüketü't-Şarîfe* adlı eserleri büyük yankı uyandırmış, haklarında reddiyeler yazılmış, kendisi bunların bir kısmına cevap vermiştir. Hadise dair diğer eserleri onun ricâl ilmindeki dirayetini kanıtlayıcı niteliktedir. Ona göre âhâd seviyesindeki bir rivayet Kur'an'ın umumuna ve akla aykırı bir muhteva taşıyorsa terkedilir. Kevserî hadislerin içerik yönünden, İslâm dininin ana ilkeleri ve naklî delillerin bütünlüğü açısından incelenip değerlendirilmesinin gerektiğini benimseyen ehl-i re'y mektebine bağlı bulunmasına ve mutlak müctehid gibi davranmasına rağmen Selefiyye'nin haberî sıfatlara ilişkin inançlarını temellendirmek için dayandıkları rivayetleri eleştirmiş, fakat kendi mezhebinin dayandığı rivayetleri aynı yöntemle değerlendirmeyip bir seviyede nakledilen haber-i vâhidi delil kabul etmiştir. Nüzûl-i İsâ'ya dair rivayetleri metin açısından tenkit eden Mahmud Şeltût'a karşı bu rivayetleri yalnızca isnad açısından değerlendirmeye tâbi tutması da bunu kanıtlamaktadır. Onun Kur'an'ı tefsir ederken de mezhebi bir bakış açısına sahip olduğu ve âyetleri bu doğrultuda yorumlamak için zaman zaman uzak te'viller yaptığı anlaşılmaktadır (Kevserî, *Nazra 'âbire*, s. 93-114).

Zâhid Kevserî'nin ilmî şahsiyetinde tasavvufun önemli bir yeri vardır. Babası Nakşî şeyhleri arasında yer aldığı gibi kendisi de Kastamonulu Nakşî şeyhi Hasan Hilmi Efendi'ye intisap etmiştir. Her iki şeyh de dönemin müceddidi kabul edilen Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin dergâhına mensuptur. Ona göre nefsin ve he-

vânın baskısına mâruz kalan kişiler kutsî âlemle irtibatı olan kâmil müşsidlerin irşad ve yardımına muhtaçtır (*İrgâmü'l-merîd*, s. 61). Tevessül câizdir, çünkü tevessül edilen kâmil insanlar ruhlarını arındırıp temizlediklerinden mânevî tasarrufta bulunma melekesine sahiptir, onların bu nitelikleri ölümlerinden sonra da devam eder. XX. yüzyılın Mâtürîdiyye müceddidi olarak nitelendirilen Zâhid Kevserî'nin görüşleri Mısır'da ve diğer İslâm ülkelerinde dinî tartışmalara zemin hazırlamıştır, kendisini eleştirenler bulunduğu gibi savunanlar da vardır. Mısır müftüsü Muhammed Bahît onun görüşlerini en çok benimseyenlerden biridir. Kevserî'nin insanın irade hürriyetine sahip olduğuna dair görüşlerini eleştirenlerin başında, kendisi gibi İstanbul'dan Mısır'a gitmek mecburiyetinde kalan Osmanlı şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi yer alır (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 238, 254, 326).

Eserleri. Zâhid Kevserî'nin belli başlı eserleri şunlardır: **1.** *el-İstibşâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr* (Kahire 1370/1951). İnsanın irade hürriyetine sahip kılındığını kanıtlamak amacıyla yazılan eserde, Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkîfü'l-beşer tahte sultânî'l-kader* adlı kitabında insan fiillerinin cebir altında gerçekleştiğini savunan görüşleri eleştirilmiş, Mustafa Sabri Efendi'nin bu inancı benimsemesi, kendisinin Mısır'a hicret etmek mecburiyetinde kalması gibi psikolojik sebeplere bağlanmıştır. **2.** *Naẓra 'âbire fi mezâ'imi men yünkuru nüzûle 'İsâ 'aleyhi's-selâm kable'l-âhire*. Bu eserde de Mahmud Şeltût'un, Hz. İ'sâ'nın öldüğü ve kıyametin kopmasından önce yer yüzüne inmeyeceği yolundaki görüşü reddedilmektedir (Kahire 1943). **3.** *Maḥâllâtü'l-Kevserî*. Müellifin öğrencileri tarafından derlenen değişik makalelerinden meydana gelmiştir (Kahire 1952; nşr. Râtib Hâkimî, Humus 1388). **4.** *İrgâmü'l-merîd fi şerhi'n-naẓmi'l-'atid li-tevessülü'l-mürîd*. Kevserî'nin tasavvufa dair görüşlerini ve Nakşibendiyye tarikatına mensup Mâverâünnehir bölgesinden otuz üç şüfînin ve kendisinin biyografisini içermektedir (İstanbul 1328). Eser *ed-Dürü'n-naḍid* adıyla bir şerh yazılmıştır. **5.** *Maḥḥu't-teḥavvül fi mes'eleti't-tevessül*. Tevessülün meşrûlüğünü kanıtlamaya yönelik bir risâledir (nşr. Vehbî Süleyman Gâvecî, baskı yeri yok, 1417/1997). **6.** *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Ḥanîfe mine'l-ekâzîb*. Ḥaṭîb el-Baḡdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkında ileri sürdüğü asılsız isnatlara karşı-

lık vermek amacıyla kaleme alınmıştır (Kahire 1942). Râvi ve rivayetlerle ilgili bazı kriterlerin ortaya konduğu esere birkaç reddiye yazılmıştır. Bunlardan Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin *Talî'atü't-tenkîl limâ verede fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâṭîl* adlı reddiyesine (Kahire 1942) Kevserî *et-Terhîb bi-naḥḍi't-Te'nîb* adlı risâlesıyla cevap vermiş (Kahire 1949) ve Yemânî'yi yeni türeyen mezhepsizlik akımına nisbet etmiştir. Yemânî'nin buna karşı yazdığı *et-Tenkîl limâ verede fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâṭîl* adlı eser Kevserî'nin vefatından sonra Nâsirüddin el-Elbânî ve Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından bazı dipnotlar ve ta'liklerle beraber yayımlanmıştır (Kahire 1386; Riyad 1403/1983, 1406/1986). Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Kevserî'nin Yemânî için kaleme aldığı reddiye *el-Muḳâbele beyne'l-hüdâ ve'd-ḡalâl: Ḥavle Terhîbi'l-Kevserî bi-naḥḍi Te'nîbihi* adlı bir kitapla karşılık vermiştir (Kahire 1370). **7.** *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs 'an Rudûdi İbn Ebî Şeybe 'alâ Ebî Hanîfe*. İbn Ebû Şeybe'nin, 125 ana meselede Ebû Hanîfe'nin sahih hadislerle muhalefet ettiği ne ilişkin iddiasına karşı yazılmıştır (Kahire 1365). **8.** *Târîḥu'l-fırâḳi'l-İslâmiyye: Menşe'ühâ ve'ḥtilâfuhâ ve esbâbü ta'addüdhâ ve teḥavvurihâ ve eşeru zâlik fi'l-müctema'* (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 64). **9.** *et-Taḥrîrü'l-veciz fî mâ yebaḡiḥi'l-müstecîz*. Müellifin mensup olduğu ilim silsilesinde yer alan âlimlerin ve icâzet verdiği talebelerinin isimlerini içeren bir eserdir (sebet) (Kahire 1941; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1413/1993). **10.** *Min 'iberi't-târîḥ*. Başından beri İslâm'a düşmanlık yapanlara dair bilgiler içerir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 65). **11.** *İḥḳâku'l-ḥaḳ bi-ibṭâli'l-bâṭıl fi Muḡişi'l-ḥaḳ fi tercihi'l-ḳavli'l-ḥaḳ*. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye ait *Muḡişü'l-ḥaḳ* adlı eserde savunulan, İmam Şâfiî'nin en büyük müctehid ve en iyi mezhebin kurucusu olduğu, Ebû Hanîfe ile mezhebinden daha üstün kabul edilmesi gerektiği yolundaki iddiaya karşı yazılmıştır. Selçuklu Sultanı Tuḡrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin girişimleriyle Nişâbur'dan ayrılmaya mecbur bırakılan Cüveynî eserini, kendisini Hanefî mezhebi konusunda olumsuz bir düşünceye sevkeden bu olayın etkisiyle yazmıştır (Kahire 1360, 1988; Beyrut 2003). **12.** *el-İştâḳ 'alâ aḥḳâmî't-talâḳ*. Ahmed Muhammed Şâkir'in *Nizâmü't-talâḳ fi'l-İslâm* adlı eserinde yer alan talâka dair hü-

kümlerin eleştirisidir (Kahire, ts.). **13.** *el-İfsâḥ 'an ḥükmi'l-ikrâḥ fi't-talâḳ ve'n-nikâḥ*. Ebû Hanîfe'nin cebir altında vuku bulan talâk ve nikâḥ hakkında çağındaki âlimlerin değerlendirmelerine cevap verdiği bir risâledir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 67). **14.** *Şafa'âtü'l-burhân 'alâ şafaḥâti'l-'Udvân*. Muhibbüddin el-Ḥaṭîb'in *Mecelletü'l-Ezher*'de yazdığı "Udvânü 'ulemâ'ü'l-İslâm yecübü en yekûne lehü ḥad yeḳfu 'indeḥ" adlı makalesinde hadis âlimlerine yönelttiği eleştirilere cevaptır (Dimaşk 1348).

Kevserî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Aḳvemü'l-mesâlik fi bahşi rivâyeti Mâlik 'an Ebî Ḥanîfe ve rivâyeti Ebî Ḥanîfe 'an Mâlik* (küçük bir risâle olup *İḥḳâku'l-ḥaḳ* adlı eserle birlikte yayımlanmıştır; Kahire 1360, 1988); *el-İmâta' bi-sireti'l-İmâmeyn Ḥasan b. Ziyâd ve şâhibihi Muhammed b. Şücâ'* (Kahire 1368; Beyrut 2004); *Ḥüsnu't-teḳâḍi fi sireti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Ḳâḍî* (İmam Ebû Yûsuf'un biyografisi yanında İmam Ebû Hanîfe'nin kendisine yaptığı vasiyeti içerir; Kahire 1948; Humus 1968; Beyrut 2004); *Bülûḡu'l-emânî fi sireti'l-İmâm Muhammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî* (Humus 1388/1969; Beyrut 2004); *Lemeḥâtü'n-nazar fi sireti'l-İmâm Züfer* (Kahire 1368; Karaçi 1983; Beyrut 2004); *el-Ḥâvî fi sireti'l-İmâm Ebî Ca'fer eṭ-Ṭaḥâvî* (Beyrut 2004); *el-Buḥûşü's-seniyye 'an ba'zî ricâli esânîdi't-tarîḳati'l-Ḥâlidîyye* (Halvetî-Şâbânî silsilesinde yer alan on üç şeyhin biyografisine dairdir; Kahire 1944); *el-Cevâbü'l-vefi fi'r-red 'ale'l-vâ'izi'l-Ofî* (vaazlarında tasavvuf aleyhinde konuşmalar yapan Oflu bir hocaya yönelik reddiyedir; Muslu, s. 698); *Fıḳḥü eḥli'l-İrâḳ ve ḥadışühüm* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1390/1970; T. trc. Abdülkadir Şener – M. Cemal Sofuoḡlu, *Hanefî Fıḳhının Esasları*, Ankara 1991); *Nibrâsü'l-mühtedi fi'ctilâ'i enbâ'i'l-'ârif Demirdâş el-Mehdî* (Kahire 1364; nşr. M. Abdülkadir Nassâr, Kahire 1429/2008).

Bunların dışında Zâhid Kevserî neşrettiği, takriz yazdığı veya tanıttığı çok sayıda esere takdim yazısı ve mukaddime yazmış, dipnotlar eklemiştir. Önemli değerlendirmeler içeren ve büyük değer atfedilen bu yazılardan elli yedisi *Muḳaddimâtü'l-İmâm el-Kevserî* adlı eserde toplanmıştır (Dimaşk-Beyrut 1418/1997). Kevserî'nin yayımladığı başlıca eserler de şunlardır: Ebû Hanîfe, *el-'Âlim ve'l-müctemâllim*; İbn Tayfûr, *Kitâbü Baḡdâd*; İbn Kuteybe, *el-İḥtilâf fi'l-lafz*; İbn Ebû'd-

ZÂHİD KEVSERİ

Dünyâ, *el-‘Akl ve fazluhû*; Malatî, *et-Tenbih ve r-red*; Bâkılânî, *el-İnsâf*; Dârekutnî, *Ehâdîşü'l-Muvaţta'*; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fıraq*; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-şifât*; Cüveynî, *el-‘Aki-detü'n-Nizâmiyye*; İbn Hazm, *en-Nübez*; Gazzâlî, *Ķânûnû't-te'vil*; İsferyânî, *et-Tebşîr fi'd-dîn*; Kayserânî, *Şürûţü'l-e'immeti's-sitte*; Hâzîmî, *Şürûţü'l-e'immeti'l-hamse*; İbn Meymûn, *el-Muqaddimâtü'l-hams ve'l-‘işrûn min Delâletü'l-hâ'irîn*; İbnü's-Sîd el-Batalıyevsî, *Kitâbü'l-Hadâ'ik*; Ebû Şâme el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*; İbn Kutluboğa, *Münyetü'l-elma'î*; Sirâcüd-din el-Gaznevî, *el-Ķurretü'l-münife*; Devvânî, *ĦaĶikatü'l-insân ve'r-rûhü'l-cevvâl*; Hammâdî, *Keşfü esrâri'l-Bâṭniyye*; İbrâhîm b. Mustafa el-Halebî el-Mezârî, *el-Lüm'a*. Zâhid Kevserî ayrıca kendi kitaplarında verdiği bilgilere göre Mısır'a gitmeden önce İstanbul'da yirmi üç eser yazmış, fakat kütüphane kayıtlarında bunların nüshalarına rastlanmamıştır.

Kevserî'ye dair çeşitli monografiler yazılmıştır: Ahmed Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî* (Kahire 1373); Hâmid İbrâhîm Muhammed, *eş-Şeyḫ Muhammed, Zâhid b. Ḥasan b. 'Alî el-Kevserî ve cühûdühü'l-kelâmiyye* (1988, doktora tezi, Câmîatü'l-Ezher); Mehmet Emin Özafşar, *Muhammed Zahid Kevseri Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği* (1989, yüksek lisans tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Dayfullah Hamed Necî el-Manâsır, *Cühûdü'l-Kevserî fi 'ilmi'l-hadîş* (1993, yüksek lisans tezi, Câmîatü Ürdün); Muhammed Saîd Hawvâ, *el-Kevserî ve cühûdühü fi 'ilmi'l-hadîş* (Amman 1996); Ebü'l-Feyz İbnü's-Siddîk el-Gumârî, *Beyânü telbîsü'l-müfterî Muhammed Zâhid el-Kevserî (Reddü'l-Kevserî 'ale'l-Kevserî)* (Riyad 1413); Muhammed Behcet el-Baytâr, *el-Kevserî ve ta'likâtühü* (Kahire 1938; nşr. Muhammed Hamed el-Hamûd, Tâif 1410/1990). Zâhid Kevserî hakkında iki sempozyum düzenlenmiştir. Bunların ilki Düzce'de yapılmış ve sunulan bildiriler *Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı-Eserleri-Tesirleri* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1996). Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin öncülüğünde yine Düzce'de gerçekleştirilen ikinci sempozyumun bildirileri ise *Uluslararası Düzce'li M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri* adıyla neşredilmiştir (Düzce 2007).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Zâhid Kevserî, *MaĶâlâtü'l-Kevserî* (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388, s. 33, 62-63, 148-153,

335, 355-378, 409, 476; a.m.f., *el-İstibşâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr*, Kahire 1370/1951, s. 22; a.m.f., *NaĶra 'âbire fi mezâ'imî men yünkiru nüzûle 'İsâ 'aleyhi's-selâm Ķable'l-âhîre*, Kahire 1943, s. 93-114; a.m.f., *İrgâmü'l-merîd*, İstanbul 1328, s. 26-45, 61, 110-112; a.m.f., *et-Taḥrîrû'l-vecîz fîmâ yebteĶihü'l-müstecîz*, Kahire 1341, s. 26, 75-78; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-‘Aki-detü'n-Nizâmiyye* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1367/1948, neşredenin notu, s. 38; İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, neşredenin girişi, s. 17; Ahmed Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, Kahire 1372, s. 5-32; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1981, IV, 128-138; Hâmid İbrâhîm Muhammed, *eş-Şeyḫ Muhammed Zâhid b. Ḥasan b. 'Alî el-Kevserî ve cühûdühü'l-kelâmiyye* (doktora tezi, 1988), Câmîatü'l-Ezher, s. 37-84, 105-119, 162-163, 238, 244, 254, 326; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, *et-Tenkil limâ verede fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâṭil* (nşr. M. Nâsırud-din el-Elbânî – M. Abdürezzâk Hamza), neşredenin girişi, Kahire, ts. (Dârü'l-kütübî's-selefiyye), I, s. b; Mehmet Emin Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı", *Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı-Eserleri-Tesirleri*, İstanbul 1996, s. 29-54; a.m.f., "Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hadis Yönü", a.e., s. 83-105; Yakup Çiçek, "Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri", a.e., s. 127-141; Muhammed b. Abdullah Âlû Reşîd, *el-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî ve ishâmâtühü fi 'ilmi'r-rivâye ve'l-İsnâd*, Amman 1430/2009; M. Abdüşşehîd en-Nu'mânî, "Şîlatü'l-İmâm el-Kevserî bi 'ulemâ'î şîbhî'l-Ķarretî'l-Hindiyetî'l-BâĶistâniyye", *Uluslararası Düzce'li M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce 2007, s. 175-198; Pehlû Düzenli, "Allâme Kevserî'nin Fetvâ Usulü Anlayışı", a.e., s. 420-428; Ramazan Altıntaş, "Kevserî'nin Ta'lik Yöntemine Bir Bakış", a.e., s. 545; Mehmet Özgenel, "Kevserî'ye Göre Haber-i Vâhidin İtikadî Konularında Delil Olma Meselesi", a.e., s. 567; Ramazan Muslu, "Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf", a.e., s. 698-699; Ali Ulvî Kurucu, *Hatıralar* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 2007, II, 180-188; Ebü'l-Hüseyn Mahbûb Ali Şâh – Abdurrahman Şâh Velî, "eş-Şeyḫ Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayâtüh ve a'mâlüh", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, VI/3, İslâmâbâd 1971, s. 73-90.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

□ FIKIH. Mısır'ın hareketli ilmi ortamında bir taraftan Muhammed Abduh ekolüne mensup islahat yanlısı âlimler, diğer taraftan İbn Teymiyye ekolünden gelen Selefler ile ateşli tartışmalara giren, yazdığı makale ve kitaplarda bu çevrelere karşı eleştirilerini açıkça dile getirip cevap veren Zâhid Kevserî fıkıh alanındaki telif ve neşirlerinde bu tavrını yoğunlaştırarak sürdürmüştür. Kevserî'nin bu alandaki temel görüşleri şöyledir: Fıkıh, şeriat ve din kavramları birbirinden ayrı düşünülemez, çünkü fıkıh din bilgisi olup din bilgisi dine aykırı olamaz. Muâmelâta ilişkin dinî hükümleri diğerlerinden ayrı tutup değişebilirliğini ileri sürmek tutarsızlıktır. İyi özüm-senip dirayetle tatbik edildiğinde İslâm

ahkâmı müslümanların problemlerini her zaman ve her yerde çözmeye yeterlidir. Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn fukahâsının Kitap ve Sünnet'ten Arap dili kural-larına göre anladığı şey ne ise dinî ahkâm odur. Sonraki asırlarda yaşayan fakihler (müteahhîrîn) öncekilerin Kitap ve Sünnet'ten çıkardıkları şeylere muhalefet etmez, sadece onların hüküm vermediği veya sonradan ortaya çıkan hususlarda hüküm verebilir; onların ihtilâf ettiği meselelerde tercihte bulunabilir. Bu çerçevede örf ya da maslahat hükümlerin değişmesine gerekçe yapılamaz. Bu gerekçelerle bazı şer'î hükümleri yürürlükten kaldırmak ise ahkâm neshetmektir, bu ise insanın teşrî alanına müdahalesi anlamına gelir. Teşrî alanı münhasıran Allah'a aittir (*MaĶâlâtü'l-Kevserî*, s. 108, 111, 113-116). Fakihlerin, sadece genel geçer hale gelmiş olan ve şer'î hükümlerle çatışmayan örfün kıyas ve eseri (sahâbe ve tâbiîn görüşleri) tahsis edebileceği, hususi örfün ise ancak kıyas ve eserle çatışmadığı sürece o yöreye mahsus hüküm bildireceği yönündeki görüşünü benimseyen Kevserî'ye göre akılla tesbit edilen dünyevî maslahatın şer'î delillerle çatışabileceğini söylemek Allah'ın kulların maslahatını bilmediği anlamına gelecektir. Bu sebeple nas ve icmâin maslahatla çatıştığı durumlarda maslahatın tercih edileceğini söyleyen (*et-Ta'yîn*, s. 238 vd.) Hanbelî âlimi Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî bu yanlış görüşün kapısını ilk açan kişi olmuştur. İbn Kayyim el-Cevziyye de *et-TuruĶu'l-Ħükmiyye* ve *İ'lâmü'l-muvaĶĶi'in* adlı eserlerinde nas-maslahat ilişkisi konusunda benzer bir yanlış içindedir (*MaĶâlâtü'l-Kevserî*, s. 119, 319, 331). İbadetlere dair olanların aksine muâmelâta dair hükümlerin zamanın gereği doğrultusunda değişebileceği de söylenemez; çünkü bu doğrudan doğruya insana teşrî yetkisi tanımak demektir. Esasen muâmelâta dahil hükümlerin kulların dünyevî maslahatları için vazedildiği fikri de hiçbir temele dayanmaz (a.g.e., s. 118-119). Bu bağlamda savaşa ele geçirilen arazileri gaziler arasında taksim etmemek, müellefe-i kulûbdan bazı kimselere zekât verilmesi uygulamasını durdurmak, zıfafa girilmiş eşe bir mecliste tek lafızla söylenen üç talak üç talak saymak gibi icraatlarında Hz. Ömer'in nassa aykırı olsa da maslahatı esas aldığı söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda İbn Receb'in Hz. Ömer'in icraatlarıyla ilgili bir tasnifini aktaran Kevserî, onun bu uygulamasının ve benzeri hususlardaki uygulamalarından her biri-